

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

(ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ, ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ)

Վ. ԲԱՐԽՈՒԿԱՐԵԱՆ

Պատմական մեծ անցեալ ունեցող ժողովուրդներից շատերին է բաժին ընկել օտար երկրներում գաղութներ ունենալ: Տնտեսական, ռազմաքաղաքական եւ բազում այլ պատճառներով շատ ժողովուրդների առանձին զանգուածներ հարկադրուած են եղել թողնել հայրենիքը, արտագաղթել եւ հանգրուան գտնել մօտիկ եւ հեռաւոր ուրիշ երկրներում: Արտագաղթերն ու օտար երկրակամարների տակ գաղթավայրի առաջացումը սակայն, անցողիկ երեւոյթ է եղել այդ ժողովուրդների համար եւ չի խախտել նրանց բնապատմական զարգացման ընդհանուր օրինաչափութիւնը: Հայ ժողովուրդը հարուստ պատմական անցեալ ունեցող այն սակաւաթիւ ժողովուրդներից է, որին բախտ էր վիճակուել դեռ վաղ ժամանակներից դարեր շարունակ կրել արտագաղթի ծանրութիւնը եւ աշխարհի տարբեր մասերում ստեղծել իր գաղթօջախները: Հայկական գաղթավայրերի առաջացումը ոչ թէ տարաբախտ պատահականութեան հետեւանք է եղել, այլ ցաւօք, պարբերական բնոյթ է կրել եւ դարձել նրա պատմական զարգացման անբաժան ու կարեւոր առանձնայատկութիւնը: Այդպիսով, դարեր շարունակ հայրենիքից՝ Հայաստանից դուրս են գտնուել հայութեան ստուար զանգուածներ, հետեւաբար եւ հասարակական քաղաքական կեանքի, գիտութեան ու մշակոյթի շատ օջախներ: Ժողովուրդի հաւաքական ամբողջութիւնը խաթարուելու, նրա մի մեծ հատուածը հայրենի բնաշխարհից դուրս գտնուելու հանգամանքը պատմական զարգացման ընթացքում մշտապէս ուղեկցել է հայ ժողովուրդին: Արդի ժամանակաշրջանում եւս պատմական ճակատագրի այդ բախտորոշ դրոշմը հայ ժողովուրդը կրում է իր վրայ: Այսօր էլ Մայր հայրենիքից դուրս, աշխարհի տարբեր երկրներում հանգրուան է գտնի հայ ժողովուրդի կէսը՝ աւելի քան երեք ու կէս միլիոն հայութիւնը:

Անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ ուրիշ երկրներում ապաստան գտած այս կամ այն ժողովուրդի ամէն մի խումբ կամ ամէն մի զանգուած չէ, որ կարող է

պահպանել ազգային յատկանիշները եւ գաղութ ստեղծել: Գաղութ, գաղթավայր կամ գաղթօջախ հասկացութեան տակ պատմագիտութիւնը ընդունում է օտար երկրներում հաստատուած ունէ՛ ժողովուրդի այն զանգուածների գոյութիւնը, որոնք նոր բնակավայրում ստեղծում են իրենց համայնքը, ստանում ինքնավարութիւն, պահպանում մայրենի լեզուն, ազգային սովորութիւնները, դաւանանքը, գիրն ու գրականութիւնը, կամ ունենում նշուած յատկանիշների մի մասը: Ուրիշ խօսքով, երբ այդ զանգուածները օտար միջավայրում պահպանում են ազգային նկարագիրը եւ իրենց յատկանիշներով եւ համապարփակ կեանքով առանձնանում հիւրընկալող ժողովուրդներից:

Հին աշխարհի առաջաւոր երկրներից մէկը՝ Հայաստանն իր պետականութիւնը ստեղծելու շրջանից հարկադրուած էր դիմակայել հզօր հարեւաններին եւ կրել դրանց հետ անխուսափելի բախման եւ յաճախ նաեւ տիրապետութեան ծանրութիւնը: Դեռեւս մեր թուականութիւնից առաջ Հայաստանն ընկաւ հզօր Պարսկաստանի, աւելի ուշ Հռոմէական կայսրութեան գերիշխանութեան տակ:

Միջին դարերը որեւէ դրական հեռանկար չէին բացում հայ ժողովուրդի պատմական ճակատագրում: Արեւելքի եւ Արեւմուտքի սահմանազխին գտնուող Հայաստանը դեռ վաղ միջնադարում ենթարկուեց արեւելեան քոչուոր ցեղերի ու պետական միաւորների մեծաթիւ ուժերի թալանչիական ասպատակութիւններին: Տակաւին 4-րդ դարում, Հայաստանը բաժանուեց երկու մասի: Արեւելեան Հայաստանն ընկաւ Պարսկաստանի, իսկ Արեւմտեան Հայաստանը՝ Բիւզանդիայի գերիշխանութեան տակ:

Եօթերորդ դարում մի շարք կողոպտիչ արշաւանքներից ու աւերածութիւններից յետոյ Հայաստանն ընկաւ Արաբական Ռալիֆաթի լծի տակ: Ազատագրական յամառ մաքառումներով հայ ժողովուրդին յաջողուեց վերականգնել իր անկախութիւնը:

Բագրատունեաց հայկական անկախ պետութեան ժամանակ՝ 9-11-րդ դդ. երկիրը խաղաղ շունչ քաշեց, զարգացան տնտեսութեան տարրեր ճիւղերն ու մշակոյթը: Այդ անկախութիւնը, սակայն, չյարատեւեց անգամ երկու հարիւրամեակ: Տասնմէկերորդ դարի կէսերից Հայաստանը ենթարկուեց քոչուոր սելջուկ թուրքերի հրոսակային արշաւանքներին եւ ընկաւ նրանց տիրապետութեան տակ: Հարեւան Վրաստանի հետ դաշնակցած հայ ժողովուրդը կարողացաւ թօթափել սելջուկեան գերիշխանութիւնը: Սակայն շատ չանցած Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թուում եւ հայերի վրայ կախուեց մոնղոլական աշխարհակալ տիրապետութեան տակ անցնելու վտանգը:

Մոնղոլական տիրապետութեանը փոխարինելու եկաւ թուրք-թաթարական յուծը (15-րդ դ.), իսկ 16-րդ դարից Հայաստանն երկար դարեր ընկաւ արեւելեան հզօր երկու պետութիւնների՝ Սեֆեան Պարսկաստանի եւ Օսմանեան Թուրքիայի լծի տակ:

19-րդ դարի առաջին տասնամեակներին Հայաստանի արեւելեան, համեմատաբար փոքր մասը, միացաւ Ռուսաստանին, իսկ երկրի մեծագոյն մասը մնաց Թուրքիայի տիրապետութեան տակ: Ռուսաստանի կազմում հայ

ժողովուրդի համար ստեղծուեց քիչ թէ՛ շատ տանելի պայմաններ, իսկ Արեւմտեան Հայաստանում շարունակուեցին հարստահարութիւններն ու ազգային հալածանքները:

Ահա օտարի աւերիչ արշաւանքների եւ դաժան ու անտանելի տիրապետութեան հետեւանքով երկրի ազգաբնակչութիւնը հարկադրուած է եղել թողնել հայրենի երկիրը եւ զանգուածաբար դիմել արտագաղթի կամ ենթարկուել բռնագաղթի: Պարբերաբար կրկնուող այդ գաղթագնացութեան հետեւանքով հայ զանգուածները հանգրուան են գտել աշխարհի տարբեր երկրներում եւ ստեղծել իրենց գաղթօջախները:

Հայրենիքից բաժանուելու, այն թողնելու ծանրութեան հետ արտագաղթողների առաջ ծառանում էր ուր գնալու եւ ինչպէս գնալու դժուարութիւնը: Հասկանալի է, որ նրանք չէին կարող անստոյգ ու անորոշ ուղղութեամբ շարժուել, բախտի քմահաճոյքին յանձնել իրենց ապագան: Գաղթողները թէկուզեւ ընդհանուր ու աղօտ պատկերացում պէտք է ունենային այն երկրի ու պայմանների մասին, ուր կարող էին խարխսի ձգել ու շարունակել իրենց յետագայ կեանքը: Հետեւաբար, գաղթականի ցուպը վերցրած զանգուածները ուղեւորում էին դէպի իրենց ծանօթ վայրերը:

Այդ խնդրում շատ էական է եղել հայ վաճառականութեան դերը: Հայ խոջաները առեւտրական գործունէութեամբ շրջում էին Ասիայի ու Եւրոպայի շատ երկրներ: Նրանք կամայ թէ՛ ակամայ մօտիկից ծանօթանում էին այդ երկրների պայմաններին, ժողովուրդի նիստ ու կացին: Որպէս կանոն հայ վաճառականներն էին ուղենշում եւ յաճախ առաջնորդում գաղթողներին դէպի նրանց համար բարենպաստ վայրերը, այն երկրները, որտեղ հնարաւոր էր հաստատուել, գոյատեւել:

Միայն կը լինէր հայկական գաղթավայրերի առաջացումը դիտել միմիայն Մայր Հայրենիքից՝ բուն Հայաստանից ուղղակի կատարուող արտագաղթի հետեւանք: Հայկական գաղութների մի ստուար մասը ձեւաւորուել է ոչ թէ Հայաստանից տեղի ունեցած արտահոսքի, այլ որեւէ գաղթավայրից կատարուող տեղաշարժի հետեւանքով: Ռազմաքաղաքական, տնտեսական եւ այլ պատճառներով յաճախ հայկական գաղութներից հայ բնակչութիւնը գաղթում էր իրեն արդէն ծանօթ ուրիշ երկիր: Դրանով հիմք էր դրում նոր գաղութի:

Այսպէս, օրինակ, Ռուսաստանի տարածքի նշանաւոր հայկական կենտրոններից մէկը՝ Նոր Նախիջևանը (այժմ Դոնի Ռոստով) հիմնադրուեց Ղրիմի թերակղզու հայաբնակ վայրերից 1779 թ. ռուսական պետութեան կազմակերպած գաղթի շնորհիւ:

Հարկաւ, նորնախիջևանցիները իրենց համարում էին անեցիների ժառանգներ: Սակայն նրանց նախնիները միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր մայրաքաղաքից դուրս էին եկել հինգ-վեց հարիւր տարի առաջ եւ դարեր շարունակ բնակուել Ղրիմում: Այնպէս որ Մայր Հայրենիքից հեռանալը վաղուց մոռացուել, աւանդական պատմութիւն էր դարձել:

Համանման ձեւով հնդկահայ գաղթօջախները առաջացան ոչ թէ հայրենիքից,

այլ Պարսկաստանից, գերագանցապէս Նոր Զուղայից¹, Գրիգորիոսպոլի գաղութը՝ Մոլդովայից ու Բեսարաբիայից², Պետերբուրգի հայ համայնքը՝ ուսուսհայ շրջաններից կատարուած ներհոսքի շնորհիւ եւ այլն:

* * *

Հայկական գաղթավայրերի ամբողջական պատմութիւնը, իր բնոյթով եւ ժամանակագրական առումով բաժանուած է երեք հիմնական դարաշրջանների: Իրանք են՝ միջնադար, նոր եւ ապա նորագոյն ժամանակաշրջաններ:

Նորագոյն շրջանն ընդգրկում է առաջին աշխարհամարտից յետոյ ընկած ժամանակահատուածը: Օսմանեան թուրքիայում հայերի ցեղասպանութեան ու տեղահանման քաղաքականութեան հետեւանքով արեւմտահայերը սփռուեցին աշխարհով մէկ եւ ստեղծուեց հայկական սփիւռքը: Սփիւռքահայութեան ուրոյն պատմութեան խնդիրները դուրս են սոյն յօդուածում արծարծուող հարցերի շրջանակներից:

Միջնադարում, աւելի ստոյգ, ուշ միջնադարում (15-18-րդ դարերում) գոյութիւն ունեցած եւ վերելք ապրած գաղութներն ունեցել են իրենց առանձնայատկութիւնները: Այդ գաղութները, որպէս կանոն, ստացել են ինքնավարութիւն, որը մարմնակոծուել է տարբեր երկրներում այլեւայլ անուանումներով (մագիստրատ, ռաթհուազ, հարիւրոց ժողով եւ այլն) հիմնուած տեղական մարմիններում: Հիւրընկալող պետութիւնների հովանաւորող քաղաքականութեան շնորհիւ, որն, անշուշտ պայմանաւորուած է եղել տուեալ երկրի առեւտրատնտեսական շահերով, այդ գաղութներում դիւրին կերպով պահպանուած էր հայ գանգուածի ազգային նկարագիրը: Իրանց շփումները շրջապատի բնակչութեան հետ շատ թոյլ էին: Հայ համայնքն ապրում էր միջնադարին յատուկ ինքնամփոփ ու ներփակ կեանքով: Այդ հանգամանքը մեծապէս նպաստում էր գաղթավայրերի հայ բնակչութեան ազգային աւանդները, լեզուն, գիրն ու գրականութիւնը պահպանելուն:

Այդ գաղթավայրերի տնտեսական կեանքի առանցքն էր կազմում առեւտուրն ու արհեստագործութիւնը: Գիւղատնտեսական թեքում ունեցող վայրերում, որոնց տեսակարար կշիռը մեծ չէր, հիմնական զբաղմունքը դաշտավարութիւնն ու այգեգործութիւնն էր: Միջնադարում գոյատեւած եւ հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ մնայուն հետք թողած նշանաւոր այդ կենտրոններից էին Նոր Զուղայի, Հնդկաստանի, Լեհաստանի եւ Ուկրաինայի, Ղրիմի եւ ուրիշ գաղթավայրեր: Հայկական այդ օջախների վերելքի շրջանը եղել է 16-18-րդ դդ. մասամբ 19-րդ դարի առաջին տասնամեակները:

Հարկաւ 18-րդ դ. վերջերին կամ 19-րդ դարի առաջին տասնամեակներին, որպէս կանոն, վերանում են այդ գաղութների արտօնութիւնները: Նրանց մի մասը աստիճանաբար կորցնում է ազգային նկարագիրը, բռնում մարման ուղի:

1. Հայ ժողովուրդի պատմութիւն, Կ-4-րդ, Երեւան, 1972, էջ 337-348
2. Ж Анапян армянская колония гргориополб. Ереван 1969

Այդ երեւոյթը տեղի է ունենում գլխաւորապէս հիւրընկալող կամ տիրապետող երկրներում տարուող քաղաքականութեան փոփոխութեան հետեւանքով:

Հիմնական այդ տեղաշարժերը կատարուած էին միջնադարից դէպի նոր յարաբերութիւններին անցնելու յեղաբեկումների հետեւանքով:

Նոր շրջանում, տնտեսական կեանքում կատարուող յեղաշրջումները՝ երկաթուղիների եւ առհասարակ հաղորդակցութեան միջոցների առաջադիմութեան շնորհիւ ուժեղանում է բնակչութեան երթեւեկը: Զարգանում է արդիւնաբերութիւնը, գիւղատնտեսութիւնը, վերանում են գաղութների արտօնութիւնները եւ նրանց ինքնաբաւ կեանքը: Թուում է, թէ գաղութահայ գանգուածները կող կը գնան, կը ձուլուեն շրջապատի բնակչութեան մէջ: Յիրաւի մի շարք հայկական գաղթօջախներ դադարում են գոյութիւն ունենալ:

Սակայն ոչ սակաւ թուով հայկական կենտրոններ, ինչպէս ասենք, Ռուսաստանի (Աստրախան, Ղզլար, Մոզդոկ, Նոր Նախիջևան, Մոսկուա, Պետերբուրգ), Պոլկարիայի, Պարսկաստանի, Սիրիայի, Կոստանդնուպոլսի եւ ուրիշ գաղութներ շարունակում են գոյատեւել:

Ճիշդ է վերանում են հնից եկող շատ գաղթավայրերի առանձնաշնորհումները, սակայն դրա փոխարէն ստեղծուած են ազգային բարեգործական այնպիսի հաստատութիւններ, որոնք նոր պայմաններում, ինչ որ ձեւով գալիս էին փոխարինելու գաղթավայրերի նախկին ինքնավար մարմիններին: Իրանից գատ կեանքի նոր պահանջներին համապատասխան հիմնում են նոր կրթօջախներ, տպարաններ, թատրոններ, հրատարակում են գրքեր, թերթեր: Իրանցում արծարծուած էին համազգային խնդիրներ, որոնք բերում էին նաեւ, նոր յարաբերութիւններին յատուկ ազգային զարթոնք: Զարգանում էին ազգային գրականութիւնն ու արուեստը: Ուժեղանում էին կապերը Մայր հայրենիքի հետ: Այդ ամէնը, չնայած նոր պայմաններում բնակչութեան ձուլման վտանգի որոշակի աճին, արգասաւորում էին հայ համայնքի ազգային կեանքը, հետեւաբար, նաեւ սատարում նրանց գոյատեւմանը:

Մեր ասածն առարկայական դարձնելու համար կրկին դիմենք Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի օրինակին: Ռուսաստանը թեւակոխելով պուրժուական յարաբերութիւնների ժամանակաշրջանը, բնականաբար, ձեռնարկում էր վերակառուցելու նաեւ կայսրութեան վարչաիրաւական համակարգը: Ամբողջ երկրում մտցւում էր կառավարման համընդհանուր ձեւեր: Դա երկրի պուրժուական յարաբերութիւնների պահանջներից բխող ու դրան ընդառաջող ձեռնարկումներ էին: Այդ վերափոխումները իրենց ոլորտի մէջ են առնում տարբեր ազգութիւնների գանգուածների կողմից այլեւայլ ժամանակներում հիմնած գաղթավայրերը: 19-րդ դարի 40-ական թուականներին վերացուեցին ռուսահայ գաղութների՝ Ղզլարի, Մոզդոկի եւ ապա Նոր Նախիջևանի արտօնութիւնները: Վերջինս հաւասարուեց կայսրութեան միւս բնակավայրերին: Թուում էր, թէ Դոնի հայ գանգուածը շուտով կարող է կորցնել իր ազգային նկարագիրը եւ տարալուծուել շրջապատի ռուսական միջավայրում: Սակայն կեանքի նոր պահանջների թելադրանքով, շատ չանցած

ստեղծուեցին ազգային բարեգործական այնպիսի հաստատութիւններ, որոնք եկան փոխարինելու Նոր Նախիջեւանի ինքնավարութիւնը մարմնաւորող հայկական մագիստրատին եւ միւս մարմիններին:

1866 թ. հիմնուեց Նոր Նախիջեւանի «Բարեգործական ընկերութիւնը»: Յաջորդ տարում սկիզբ առաւ «Մարդասիրական ընկերութիւնը» մի փոքր աւելի ուշ՝ «Հայահայեաց խնամատար ընկերութիւնը», «Եկեղեցական հոգաբարձութիւնը» եւ այլն³:

Այդ շրջանում բացւում են նոր, ժամանակի պահանջները բաւարարող թեմական, արհեստաւորական, գոգոյեան դպրոցները: Հիմնւում է տպարան, թատրոն, ակումբ: Հրապարակ է գալիս տեղի հայկական մամուլը յանձինս «Նոր կեանք», «Մեր Զայնը», «Լոյս», «Գրիչ», «Գաղութ» թերթերի: Զարգանում է գրականութիւնը, կերպարուեստը, արուեստի միւս ճիւղերը: Այդ ամէնը մեծապէս նպաստում էին Դոնի հայութեան ազգային ոգին ու դիմագիծը պահպանելուն: Նոյն ձեւով վերափոխւում են նաեւ առանձնաշնորհումներից զրկուած եւ պատմութեան նոր շրջանը թեւակոխած ուսասանայ միւս համայնքները:

Մէջ բերենք պուրժուական յարաբերութիւնների հաստատման ժամանակաշրջանում նախկին արտօնութիւններից զրկուելու, բայց գաղութի գոյութիւնը շարունակուելու ուրիշ օրինակ:

Տրանսիլվանիայի հայերը 18-րդ դարի 80-ական թուականներին պետութեան կողմից մեծ արտօնութիւններ ստացան: Նրա գերազանցապէս հայերով բնակեցուած երկու քաղաքները՝ Գեոլան (Արմէնուպոլիս) եւ Եղիսարեթուպոլիսը թագաւորական քաղաքների իրաւասութիւն ստացան: Դրանք ինքնավար հայկական գաղութներ էին եւ ունէին իրենց առանձին քաղաքային վարչութիւնները: Այդ քաղաքների ազգային ինքնավարութիւնը իրականանում էր գործադիր իշխանութեան տեղական մարմին հանդիսացող, տնտեսական եւ իրաւական իրաւասութիւններով օժտուած քաղաքային վարչութիւնը՝ «հարիւրոց ժողովը»: Օգտուելով ստեղծուած տնտեսական եւ իրաւաքաղաքական նպաստաւոր պայմաններից հունգարահայերը լայն գործունէութիւն ծաւալեցին, ինչպէս առեւտրի ու արդիւնագործութեան, այնպէս էլ գիւղատնտեսութեան ասպարէզում:

19-րդ դ. 40-ական թուականների սկզբներին վերացուեցին նրանց առանձնաշնորհումները, սակայն հայ համայնքը չվերացաւ: Հունգարահայեր ակտիւ մասնակցութիւն ունեցան 1848-1849 թթ. ազատագրական, յեղափոխական շարժումներին, ձգտելով վերականգնել նաեւ հայերի նախկին իրավիճակը: Դարի երկրորդ կէսին զարգացաւ գրականութիւնը, ազգային լուսաւորական բազմաթիւ հաստատութիւններ հիմնուեցին: 1887 թ. սկսուեց հրատարակուել «Արմենիա» նշանաւոր հանդէսը, որը երկու տասնամեակ բեղմնաւոր կեանք ունեցաւ:⁴ Ինչպէս Ռուսաստանում եւ ուրիշ երկրներում

3- Տես Վ. Բարիուդարեան, Նոր Նախիջեւանի հայկական գաղութի պատմութիւն, Երեւան, 1985
4- Տես Հայ-հունգարական պատմական եւ մշակութային կապերի պատմութիւնից (յոդուածների ժողովածու), Երեւան, 1983 թ.

(Պուլկարիա, Ռումինիա, Սիրիա, Եգիպտոս եւ այլն) այստեղ եւս պատմութեան նոր դարաշրջանում հայկական զանգուածը պահպանեց իր գոյութիւնը, իր ազգային կեանքը:

Այսպիսով, հայկական գաղթավայրերի մի մասը գոյատեւել է միջնադարում, միւս մասը՝ պատմութեան նոր ժամանակներում: Մի խումբ հայկական գաղութներ առաւել երկարակեաց են եղել, միջին դարերից հասել են մինչեւ 20-րդ դար: Հայկական այդ համայնքներից շատերը, որոնք ընդունեցին Մեծ Եղեռնի փախստականներին, այդ համալրման շնորհիւ աշխոյժ ապրեցին: Սկսուեց դրանց պատմութեան նորագոյն շրջանը:

* * *

Օտար երկնակամարների տակ ապաստան գտած հայկական զանգուածները միանգամայն առանձնայատուկ ուղի են անցել: Տարբեր երկրներում հաստատուելու, հետեւաբար եւ տարբեր ժողովուրդների այլազան պայմաններում գտնուելու հանդամանքն ինքնին պայմանաւորում էին առանձին գաղթավայրերի շեշտուած առանձնայատկութիւնները: Ինչպէս արդէն նկատեցինք, այդ գաղթօջախների առաջացումն ու վերելքը տեղի է ունեցել նաեւ պատմական տարբեր դարաշրջաններում: Նշանակում է տուեալ պատմափուլի առաջադրած խնդիրների ոգուն համապատասխան փոփոխուել են նաեւ գաղթավայրերի տնտեսական, հասարակական եւ մշակութային կեանքը: Ուրիշ խօսքով, ակնյայտ է, որ հայկական գաղութները, իրարից տարանջատուած, միանգամայն տարբեր պատմութիւն են ունեցել:

Ընդգծուած այդ տարբերութիւնների հետ մէկտեղ գաղութները մի շատ էական, առանցքային նշանակութիւն ունեցող հարցում նման էին: Նրանք կիսում էին նոյն ճակատագիրը: Այդ հայեցակէտով բոլոր գաղութները մէկը միւսին նման են:

Գաղթավայրերի զանգուածները, մանաւանդ նրանց առաջին սերունդները իրենց մէջ կրում էին հայրենիքի գաղափարը, մայր ժողովուրդի աւանդներն ու մշակոյթը, բայց ապրում ու գործում էին օտար երկրում: Ահա այդ երկուութիւնն առաւել կամ նուազ չափով յատուկ է եղել գաղթավայրերի բնակչութեանը եւ եղել նրա մշտական ուղեկիցը: Այդ պատճառով, բոլոր գաղութների համար ընդհանուրը եղել է այն, որ նրանք լծորդել են Մայր հայրենիքը իրենց ապաստան տուած երկրի, նոր հայրենիքի հետ: Դա է գաղթավայրերի պատմութեան բնորոշ կողմը, որը եւ իր հետ բերում է բազմաթիւ թարմ եւ առանձնայատուկ երանգներ: Իւրայատուկ այդ երանգներն են, որ հարստացնում եւ ամբողջացնում են հայ ժողովուրդի պատմութիւնը:

Արդ, ի՞նչ ձեւերով ու եղանակներով էին գաղութները իրականացնում իրկակի այդ կապերը եւ ի՞նչպիսի նշանակութիւն են ունեցել դրանք:

Նոր երկիր կամ նոր բնակավայր հասնելուն պէս գաղթող նորաբնակների առաջին ու գլխաւոր մտահոգութիւն է դառնում գոյութիւնը պահպանելու կամ օրուայ ապրուստը հոգալու հարցը: Թերեւս դա է հիմնական պատճառը, որ

նրանք գերազանցապես զբաղւում են տնտեսութեան այնպիսի ճիւղերով, որոնք կարող են անմիջապէս արդիւնք տալ, հոգալ իրենց առօրեայ ապրուստը: Գիւղատնտեսութիւնն անմիջապէս չէր կարող կերակրել, դրա արդիւնքը ստացւում էր ուշ, ամիսների, տարուայ ընթացքում: Հաւանաբար դրանով է պայմանաւորուած այն հանգամանքը, որ նոր բնակավայրում արտագաղթողների առաջին զբաղմունքը դառնում է առեւտուրն ու արհեստագործութիւնը: Յետագայում, տնտեսութեան այդ ճիւղերը, նպաստաւոր պայմաններում, դառնում են հիմնականը: Եւ հայերը օտարների աչքում, յաճախ պատկերւում են որպէս զուտ առեւտրական թեքում ունեցող ժողովուրդներ:

Գաղթողները ձգտել են այնպիսի երկրում հաստատուել, ուր կարող էին արդիւնաւէտ գործունէութիւն ծաւալել:

Քիչ չեն նաեւ այն դէպքերը, երբ պետական իշխանութիւններն իրենք են հրահրում օտար ժողովուրդների եւ պայմաններ ստեղծում նրանց համար իրենց երկրի տնտեսութիւնը կամ դրա այս կամ այն ճիւղը զարգացնելու նպատակով: Յիշատակենք մեր ասածը հաւաստող մի քանի բնորոշ փաստեր:

Ինչպէս յայտնի է, 16-17-րդ դարերում Հայաստանը դարձել էր թուրք-պարսկական երկարատեւ պատերազմների թատերաբեմ: Սեֆեան Պարսկաստանի նշանաւոր շահ Աբբաս Ա-ն 1603 թ. պատերազմ սկսեց Թուրքիայի դէմ: Վերջինիս ճնշման տակ նահանջելով պարսկական շահը բռնի տեղահանում էր հայ բնակչութեանը: 1604-1605 թ. այդ նշանաւոր բռնագաղթի հետեւանքով հարիւր հազարաւոր հայեր տեղափոխուեցին Իրան: Աբբաս Ա-ն ձգտում էր հայերի միջոցով շէնացնել երկիրը, զարկ տալ արհեստներին, ներքին ու արտաքին առեւտրին: Ջուղայի հայերը հաստատուեցին մայրաքաղաք Սպահանի մօտ նրանց յատկացուած ընդարձակ տարածքում, ուր հիմնեցին Նոր Ջուղա քաղաքը:

Նորաբնակ հայերի միջոցով երկրի տնտեսութիւնը բարեկարգելու իր մտադրութիւնները իրագործելու համար շահը նրանց տուեց արտօնութիւններ եւ լայն իրաւունքներ: Հարկեր վճարելու, կեանքի եւ գոյքի ապահովութեան, ազատ առեւտուր անելու հարցերում նրանք լայն իրաւունքներ ստացան:

Նոր Ջուղայի գաղութին վերապահուեց նաեւ ինքնավարութիւն ունենալու արտօնութիւն: Առանց պարսկական իշխանութիւնների միջամտութեան հայ համայնքն ունէր քաղաքապետ (քալանթար) ընտրելու իրաւունք: Քալանթարը կոչուած էր տնօրինելու գաղութի ներքին գործերը եւ մարմնաւորում էր դրա ինքնավարութիւնը: Նա իրականացնում էր պարսկական իշխանութիւնների հետ յարաբերութիւնները, հանդիսանում շահի խորհրդականը: Դատական գործերը վարում էր քաղաքապետի տեղակալը՝ քեդիսուդան: Շահ Աբբասը հանդուրժողական վերաբերմունք դրսեւորեց նաեւ դաւանանքի հարցում: Նա ոչ միայն չէր արգելում՝ հայկական եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցելը, այլեւ ինքն էր նպաստում դրան: Ստեղծւում է անգամ Իրանահայ Հոգեւոր Թեմ:⁵

5. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 4-րդ, Երևան, 1972, էջ 325-327

Օգտուելով պետութեան ստեղծած բարենպաստ պայմաններից, Ջուղայի վաճառականները առեւտրական լայն գործունէութիւն ծաւալեցին: Նրանք սկսեցին իրենց ձեռքը վերցնել մետաքսի՝ միջազգային առեւտրի այդ անփոխարինելի հումքի վաճառքը: Շուտով մրցակցութիւն է սկսւում ջուղայեցիների եւ Արեւելահայկական անգլիական ընկերութեան միջեւ՝ իրանական մետաքսի արտահանման մենաշնորհը ձեռք բերելու համար: Այդ պայքարում յաղթող են դուրս գալիս հայ վաճառականները, որոնց յաջողւում է չեղեալ յայտարարել տալ 1617 թ. անգլիացիների հետ կնքած առեւտրական պայմանագիրը:⁶ Հայ վաճառականները Միջերկրական ծովով կապւում էին Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի, Իսպանիայի, Փորթուգալիայի, Իտալական քաղաքների (Վենետիկ, Ճենովա, Լիվոռնօ), Սկանդինաւեան երկրների հետ, ուր նրանք ունէին մշտական առեւտրական ներկայացուցիչներ:

Ջուղայի վաճառականները 17-րդ դարի կէսերից սկսում են առեւտրական ընկերութիւններ կազմակերպել: «Ջուղայի հայ առեւտրական ընկերութիւնը» առեւտրական պայմանագրեր էր կնքում ոչ միայն օտարերկրեայ համանման ընկերութիւնների, այլ անգամ առանձին պետութիւնների հետ: Նշանաւոր այդ ընկերութիւնը 1667 եւ 1673 թթ. առեւտրական պայմանագիր կնքեց Ռուսաստանի հետ, որով ազատ առեւտրի իրաւունք էր ստանում Ռուսաստանում եւ Ռուսաստանի վրայով եւրոպական երկրների հետ:⁷

Այսպիսով, հայերին հովանաւորելու քաղաքականութիւնը պայմանաւորուած էր երկրի, տուեալ պարագայում Պարսկաստանի առեւտրատնտեսական կեանքի բարելաւման, դրա առաջադիմութեան հետ, որին իրենց նպաստն էին բերում հայերը:

Տասնութերորդ դարում պետութեան շահերից բխող նոյնպիսի քաղաքականութիւն էր տարւում նաեւ Ռուսաստանում: Պետրոս Ա. Կայսրը 1724 թ. Ռուսաստանում բնակութիւն հաստատող հայերին տնտեսական եւ իրաւական մի շարք արտօնութիւններ տուեց: Օգտուելով կայսերական հրովարտակներով տրուած առանձնաշնորհումներից, հայերը թողնում էին Մայր հայրենիքը եւ առեւտրական ուղիներով տեղափոխւում են իրենց ծանօթ ու սահմանամօտ Հիւսիսային Կովկասի տարբեր վայրեր: Այդ եղանակով ձեւաւորւում են Ղզարի, Մոզդուկի, Դերբենդի, աւելի ուշ Եկատերինոզարի, Գրոզնու, Պիատիգորսկիի եւ միւս հայկական համայնքները:

Պետրոս Ա.-ի քաղաքականութիւնը որդեգրած Եկատերինա Բ. կայսրուհին 1763 եւ 1764 թթ. յատուկ հրամանագրեր էր արձակել, որով բաւականաչափ մեծ արտօնութիւններ էր շնորհւում հարաւում բնակուող օտարերկրացիներին: Օգտուելով պետութեան ընձեռած լայն հնարաւորութիւններից գաղթեցին եւ հարաւում բնակուեցին տարբեր ազգերի մեծ ու փոքր զանգուածներ, այդ թւում եւ հայեր:

6. Նոյն տեղում, էջ 329
 7. Տես Վ. Բայրուրդեան, Նոր Ջուղայի հայկական գաղութը 17-րդ դարում Երևան, 1969 (ուսերէն), Ծ. Խաչիկեան, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականութիւնը եւ նրա առեւտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ, 17-18-րդ դարերում, Երևան, 1968

Ղրիմի թերակղզուց գաղթեցուած հայերին կայսրուհու յատուկ հրովարտակով (1779 թ. Նոյեմբերի 14-ին) իրաւա-տնտեսական մեծ արտօնութիւններ շնորհուեց: Ռուսական պետութիւնը օտարերկրեայ զանգուածներին արտօնեալ պայմաններով հարաւում բնակեցնելով յատուկ նպատակ էր հետապնդում: Նա դրանով իրականացնում էր հարաւի անմարդաբնակ տափաստանները բնակեցնելու, տնտեսապէս իւրացնելու եւ Սեւ Մով դուրս գալու իր վաղեմի ձգտումները: Ղրիմահայերը հաստատուեցին Դոն գետի ափին, հիմնեցին Նոր Նախիջեւան քաղաքը եւ հինգ հայկական գիւղեր: Գաղթողները Դոնի տափաստաններում հողային ընդարձակ տարածութիւններ ստացան, տաս տարով ազատուեցին բոլոր հարկերից: Նրանք ազատ տնտեսական գործունէութիւն ծաւալելու, դաւանանքի ազատութիւն, ազգային իրաւական նորմերով առաջնորդուելու իրաւունք եւ այլ առանձնաշնորհումներ ստացան:⁸

Հիւսիսային Կովկասի, Նոր Նախիջեւանի, առհասարակ հարաւային Ռուսաստանի հայկական գաղութները օգտուելով կառավարութեան ընձեռած բարենպաստ պայմաններից առեւտրատնտեսական ասպարէզում մեծ յաջողութիւնների հասան: Հայկական այդ գաղութներում լայն զարգացում ապրեցին տնտեսութեան տարբեր ճիւղերը՝ արհեստներն ու արդիւնաբերութիւնը, գիւղատնտեսութիւնը եւ մանաւանդ ներքին ու արտաքին առեւտուրը: Նրանք նկատելի դեր կատարեցին հարաւային Ռուսաստանի տնտեսական իւրացման ու առաջադիմութեան ասպարէզում:

Համանման երեւոյթ էր կատարում նաեւ Արեւելեան Եւրոպայի երկրների հայկական զանգուածների կեանքում:

Արեւմտեան Ուքրաինայի եւ Լեհաստանի հայկական համայնքները ինքնավարութիւն եւ տնտեսական ակտիւ գործունէութիւն ծաւալելու արտօնութիւններ ստացան տակաւին 14-րդ դարում: Այդ ասպարէզում նրանք բաւականաչափ մեծ առաջդիմութեան էին հասել: Բաւական է նշել, որ 16-րդ դ. վերջին հայ վաճառականները այնպիսի ընդգրկուն գործունէութիւն էին ծաւալել, որ Լվովի լեհ առեւտրականները բողոքում էին թագաւորին, թէ հայերը սպառնում են ամբողջովին տիրել քաղաքի շուկային: Հաւանաբար, նրանց անհանգստութիւնն առանց հիմքի չէր, Լվովի շուկայում եղած 60 խանութներից 44-ը պատկանում էին հայերին:⁹

Նոյն իրողութիւնը կարելի է դիտել նաեւ Մոլդովայի, Տրանսիլվանիայի եւ այլ գաղութների օրինակով:

Յիշատակուած փաստերից պարզ է դառնում, որ մասնաւորապէս ուշ միջանդարում հայկական գաղթավայրերը նկատելի ներդրում են կատարում իրենց հիւրընկալող երկրի առեւտրատնտեսական կեանքում:

Պատմական այդ փուլում, երբ դեռեւս չկար գործարանային արտադրութիւն, գիւղատնտեսութիւնը միայն սպառողական պահանջներ էր

8. Տես Վ. Բարխուդարեան, Նոր Նախիջեւանի հայկական գաղութի պատմութիւն, Երևան, 1967, էջ 88-83

9. Տես Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 4-րդ, էջ 369

բաւարարում, իսկ պարզունակ հիմքի վրայ խարսխուած տնտեսական կեանքի զարգացումը մեծապէս պայմանաւորուած էր արհեստների եւ յատկապէս առեւտրի ծաւալումով: Դա էր պատճառը, որ այդ պետութիւնները հովանաւորող քաղաքականութիւն էին տանում գաղութների նկատմամբ:

Տնտեսական գործունէութիւնից բացի հայկական գաղութները, մանաւանդ նրանցից խոշորները, մասնակցել եւ որոշակի ներդրում են կատարել իրենց ապաստան տուած երկրի հասարակական-քաղաքական կեանքում, մշակոյթի ասպարէզում:

Գաղթավայրերի հայ զանգուածները, իրենց համեստ հնարաւորութիւններով մշտապէս ծառայել են երկրի քաղաքական խնդիրներին, արտաքին վտանգների ժամանակ սատար կանգնել նրա պաշտպանութեանը:

16-17-րդ դարերում հզօրութեան հասած Թուրքիան իր նուաճողական քաղաքականութեամբ նկատելի յաջողութիւնների էր հասել Եւրոպայում: Արեւելեան Եւրոպայի երկրները աստիճանաբար եկան այն համոզման, որ Օսմանեան կայսրութեան դէմ առանձին-առանձին պայքարը յաջողութեան չի կարող յանգեցնել: Առաջացաւ սուլթանական բանակների արշաւանքների դէմ միասնական ճակատ կազմելու անհրաժեշտութիւնը: Արեւելեան եւ կենտրոնական Եւրոպայի երկրների շատ հայ գործիչներ գործուն մասնակցութիւն ունեցան հակաթուրքական կռաւիցիա ստեղծելու գործում: Դրանցից էին Պետրու Վարդիկը, Եոհան Քաջը՝ Մոլդովայում, Պետրու Գրիգորովիչը՝ Վալաքիայում, Կոստանդին Դէ Սիրին, Սեֆեր Մուրատովիչը, Բոգդան Գուրդին՝ Լեհաստանում, Պետրոս Ապետիկը, Գարրիէլ Շապինգարիսարեցին՝ Հունգարիայում եւ ուրիշներ:¹⁰

Գաղթավայրերի հայ բնակչութիւնը չի բաւարարուել իր ծառայութիւնները սոսկ դիւանագիտութեան, քաղաքականութեան ոլորտում մատուցելով: Նա երկրին սպառնացող վտանգների ժամանակ զէնքը ձեռքին կանգնել է իրեն ապաստան տուած ժողովուրդի կողքին եւ նրա հետ ուս-ուսի տուած, անձնուիրաբար պայքարել թշնամիների դէմ: Այսպէս, լեհական աշխարհագրում գոյութիւն ունէր հայկական առանձին ազգային զօրամաս: 1683 թ. Սեպտեմբերի 12-ին Վիեննայի վճռական ճակատամարտում, որն աւարտուեց թուրքերի պարտութեամբ, Եան Սոբեսկու լեհական բանակի շարքերում կրում էին հինգ հազար հայեր:¹¹

1760-ական թուականներին Հնդկահայերը ակտիւ մասնակցում էին Բենգալիայում անգլիացիների դէմ Հնդիկ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին: Բենգալական զօրքի մի զգալի մասը կազմուած էր հայերից: Շատ զօրաջոկատ-

10. Տես 16-18-րդ դարերի Հայ ազատագրական շարժումները եւ հայ գաղթավայրերը (յօդուածների ժողովածու), Երևան, 1989, Ա. Քոլանջեան-Հայերի մասնակցութիւնը հակաթուրքական լիգայի ստեղծմանը եւ Հունգարիայի ազատագրման գործում (17-րդ դար) (Հայ-հունգարական պատմական եւ մշակութային կապերի պատմութիւնից յօդուածների ժողովածու), Երևան, 1983, Հայ ժողովրդի պատմութիւն հ. 4, էջ 359-403

11. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 4, էջ 373

ներ գլխավորում էին հայերը, իսկ բանակի ընդհանուր հրամանատարն էր հայազգի Գրիգոր Յարուբիլենեանը (Գորգին խանը)։ Հայ զինագործները մեծ ծառայութիւն էին մատուցում նաեւ զէնքեր պատրաստելով։ Հայերը հնդիկների հետ հաւասար, քաջաբար մասնակցեցին մի քանի տարի տեւող այդ կռիւներին։ Համանման փաստեր կարելի է բերել նաեւ ուրիշ երկրների պատմութիւնից։

Հայկական զանգուածների նմանօրինակ նուիրուածութիւնը նկատի ունէր հունգար պատմաբան Եա. էլեքը, երբ գրում էր. «Մաջար ազգը հայերի մէջ հաւատարիմ մի դաշնակից եւ զոհաբերուող մի եղբայր գտաւ, որը մեր երջնակութեան օրերին մեզ է փարուում եւ դժբախտութեան օրերին մեզ չի լքում, որի վրայ ամէն պարագայի վստահ կարող ենք լինել»։¹²

Հիւրընկալող երկրի մի փոքր մասնիկը լինելով եւ նրա խնդիրներին ըստ կարելոյն ծառայելու հետ մէկտեղ հայկական գաղթավայրերը բազմաթիւ թելերով կապուած են եղել նաեւ Մայր հայրենիքի հետ։ Նրանք, որպէս կանոն, տեղեակ են եղել Հայաստանի վիճակին, այնտեղ կատարուող իրադարձութիւններին եւ մշտապէս ջանացել են նիւթական ու բարոյական օգնութիւն ցոյց տալ։ Նրանք նախանձախնդիր են եղել հարազատ ժողովուրդի պատմական ճակատագրի հարցում։

Մօտակայ, անգամ հեռուոր երկրներում հանգրուանած հայ զանգուածները կենդանի կապեր են ունեցել Հայաստանի եւ հայաբնակ շրջանների հետ։ Այդ կապերը իրականանում էին բազում ձեւերով։

Մայր հայրենիքի հետ շփումներն առաջին հերթին իրականացւում էր եկեղեցու միջոցով։ Հայ եկեղեցու դերը, նրա ընդգրկուն, համազգային գործունէութիւնը առաւել նշանակալից էր դառնում Հայաստանում պետականութեան բացակայութեան պայմաններում։ Էջմիածինը իր թեմերի ու հոգեւոր ներկայացուցիչների միջոցով կապուած էր գաղթաշխարհի հետ։ Մայր Աթոռի կապերը գաղթաշխարհի հետ արտայայտուում էր կրօնական ծիսակատարութիւնները կատարելու, արժանայիշատակ անցքերի առիթով կաթողիկոսական կոնդակներն ու շրջաբերականներին արձագանգելու, եկեղացական հասոյթները հաւաքելու, ուխտազնացութեան եւ այլ ձեւերով։ Յիրաւի դժուար է գերազնահատել Մայր Աթոռի դերը աշխարհասփիւռ գաղթօջախներում եկեղեցիներ հիմնելու, դպրոցներ բացելու եւ առհասարակ ազգային աւանդները, գիրն ու գրականութիւնը պահպանելու ասպարէզում։

Հայրենի երկրի հետ կապուելու կարեւոր միջոցներից էր առեւտուրը։ Գաղթավայրերի վաճառականները նշանակալի դեր էին կատարում Արեւելքի եւ Արեւմուտքի, Ռուսաստանի եւ Եւրոպական երկրների հետ կատարուող միջազգային առեւտրում։ Նրանք առեւտրական գործունէութեամբ շփուում էին Անդրկովկասի եւ մերձակայ ու հեռուոր երկրների հայութեան հետ։ Այդ երթեւեկի միջոցով նրանք իրազեկ էին դառնում Հայաստանում կատարուող իրադարձութիւններին։

12. Նոյն տեղում, էջ 392

Հասարակական-քաղաքական դէմքերի, գրականութեան եւ արուեստի գործիչների փոխայցելութիւնները, թատերական նշանաւոր խմբերի հիւրախաղերը, որոնք պարբերաբար կրկնուում էին նոր ժամանակների պատմափուլում, Հայաստանի հետ կենդանի կապեր պահպանելու լաւագոյն միջոցներից էին։

Յատկապէս 19-20-րդ դարերում կենդանի շփումներին գումարում են հոգեւոր կապերի նոր թափով աշխուժացումն ու ծաւալումը։ Այս ասպարէզում ծանրակշիռ է մանաւանդ պարբերական մամուլի դերը։ Թիֆլիսում, Կոստանդնուպոլսում եւ հայկական նշանաւոր այլ կենտրոններում տպագրուող հայկական պարբերականները պարբերաբար հայ գաղթավայրերին վերաբերող նիւթեր էին գետեղում։ Հայաստանի ու հայ իրականութեան կարեւոր իրադարձութիւններին անդրադարձող այդ թերթերը, որպէս կանոն, տարածուում էին նաեւ գաղթաշխարհում։ Միւս կողմից հայկական համայնքների տեղական, քիչ թէ շատ հետաքրքրութիւն ներկայացնող թերթերը հասնում էին Հայաստան կամ հայաշատ վայրեր։

Աւելորդ չէ նկատել, որ Հայաստանի ու հայ իրականութեան հետ գաղթավայրերի, վերը նշուած, բազմաթոյթ կապերը մեծապէս արգասաւորել եւ կենսունակ են դարձրել օտար երկրներում ծուարած հայ զանգուածների ազգային կեանքը։

Ահա տարբեր եղանակներով ու բազմազան ձեւերով՝ կենդանի կապերի եւ ի լրոյ հասնող տեղեկութիւնների միջոցով հայկական գաղթաշխարհը իրազեկ էր դառնում հայրենիքի իրավիճակին։ Գաղթավայրերի հայ զանգուածները անտարբեր չեն եղել հայրենիքի նկատմամբ, ընդհակառակն՝ հնարաւոր բոլոր միջոցներով ու եղանակներով նրանք ջանացել են ուղղակի կամ անուղղակի իրենց ծառայութիւնը մատուցել հայրենիքին։

Բնական աղէտների, պատերազմական արհաւիրքների եւ այլ անհրաժեշտ դէպքերում բնակչութեանը օգնելու, ինչպէս նաեւ ազգային հասարակական ձեռնարկումների համար միջոցներ հայթայթելու եւ համանման բազում կարիքների պարագայում գաղութներն անմիջապէս օգնութեան ձեռք են մեկնել հայրենիքին։ Այդ ուղղակի օգնութիւնից առաւել ընդգրկուն ու կարեւոր է եղել հոգեւոր, մշակութային փոխարաբերութիւնները։

Գաղթաշխարհում պահպանուել է հայոց հոգեւոր կեանքի, մշակոյթի աւանդները։ Ամէն մի գաղութում հայկական եկեղեցին, դպրոցը, տպարանը, թերթը, բարեգործական եւ լուսաւորական հաստատութիւնները ազգային միջոցառումն ու աւանդները պահպանող հիմնական լծակներն են եղել։ Այնտեղ գրուել ու արտագրուել են ձեռագրեր, ստեղծուել մատենագիտական պատմագիտական, գեղարուեստան, արուեստի տարբեր ճիւղերին վերաբերող գործեր։ Այդ ամէնի շնորհիւ գաղութներում ոչ միայն պահպանուում է, այլեւ նկատելի չափով զարգացում է ապրում հայկական մշակոյթը։ Այնտեղ ստեղծուում են նաեւ այնպիսի արժէքներ, որոնք դուրս են գալիս զուտ տեղական նշանակութեան սահմաններից եւ համազգային հնչեղութիւն են ստանում։ Այդ տեսակէտից խիստ յատկանշական է հայ տպագրութեան սկզբնաւորման եւ դրա

յետագայ զարգացման առաջին փուլի՝ միջնադարեան կամ հնատիպ գրքի շրջանի պատմությունը:

Ինչպէս յայտնի է հայոց մշակոյթի կարեւոր նուաճումներից մէկը՝ հայկական տպագրութիւնը սկզբնաւորուել է հայրենիքից դուրս՝ հայկական հեռաւոր համայնքում: 1512 թ. Վենետիկում Յակոբ Մեղապարտը դնում է հայ տպագրութեան հիմքը, տպագրում առաջին գիրքը «Ուրբաթագիրքը»: Յաջորդ տարում հրատարակուում է չորս հայերէն գրքեր: Կէս դար անց՝ 1565 թ. նշանաւոր հրատարակիչ Աբգար դպիր Թոխատեցին այնտեղ հրատարակում է եւս երեք գիրք: Հայկական տպագրութիւն է սկզբնաւորուում Իտալիայի ուրիշ քաղաքներում՝ Հռոմում (1584 թ.), Լիվոռնոյում (1644 թ.): Յովհաննէս Քարմատանեցը 1616 թ. հայկական տպարան է հիմնում Լվովում: Նոր Ջուղայում տպագրական գործը սկզբնաւորուում է Պաշտուր Կեսարացու կողմից՝ 1636-1638 թուականներին:

Հայ տպագրութեան զարգացման յաջորդ փուլը կապուում է արդէն Հոլանդիայի հետ: Ամստերդամում հայկական տպարան է հիմնուում 1660 թուականին, էջմիածնի պատուիրակ Մատթէոս Ծարեցու կողմից: Վերջինիս գործը յաջողութեամբ շարունակուում է Ոսկան Երեւանցին: 1685 թ. Ամստերդամում սկսուում է հայկական տպագրութեան մի նոր փուլը, որը կապուում է վանանդեցիների (Թովմաս, Ղուկաս, Մատթէոս) անուան հետ: Նրանք մինչեւ 1717 թ. հրատարակում են կրթական-լուսաւորական եւ գործնական նշանակութեան 17 անուն գիրք: Մինչեւ դարի վերջը հայկական տպարաններ են հիմնուում նաեւ Փարիզում, Պերլինում, Լոնտոնում, Լայպցիգում, Պադուայում, Չմիւռնիայում եւ ուրիշ քաղաքներում: Հայ տպագրութեան զարգացման այս առաջին շրջանում ընդհանուր առմամբ լոյս է տեսնում 1000 անուն հայերէն գիրք:

Հայաստանում մինչեւ 18-րդ դարի վերջը, անգամ մինչեւ 19-րդ դարի 20-ական թուականները հիմնուում է միայն էջմիածնի տպարանը (1771 թ.): Այսինքն, հայկական տպագրութիւնը սկզբնաւորուելուց 260 տարի անցնելուց յետոյ միայն այդ գործը սկզբնաւորուում բուն Հայաստանում: Մինչեւ դարի վերջը էջմիածինում տպագրուում է ընդամէնը 10 գիրք:¹³

Այսպիսով, հայրենիքի համար ստեղծուած դժուարին պայմաններում, երբ այնտեղ ոչ մի հնարաւորութիւն չկար ստեղծագործական աշխատանքի, Եւրոպայի եւ Ասիայի հայ համայնքներն են իրենց վրայ վերցնում հայկական մշակոյթի մի կարեւոր բնագաւառի՝ տպագրութեան գործը: Դրանով իսկ նրանք ապահովում էին հայ մշակոյթի բնականոն զարգացման ընթացքը:

Համանման երեւոյթ կատարուում էր նաեւ պարբերական մամուլի եւ հայ հոգեւոր մշակոյթի այլ ասպարէզներում:

Հայրենի երկրի հետ հայ գաղթավայրերի կապերը առաւել մեծ չափերով դրսեւորուել է ազատագրական շարժումներում:

Դժուար է գերազնահատել ազատագրական շարժումների ու գաղափարա-

13. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 6, էջ 191-193

խօսութեան դերը հայոց պատմութեան մէջ: Յիրաւի, ժողովուրդի կազմաւորման ժամանակաշրջանից մինչեւ 20-րդ դարը ազատագրական շարժումները եղել են հայ ժողովուրդի մշտական ուղեկիցը, նրա պատմական զարգացման բնորոշ առանձնատկութիւններից մէկը:

Բնականաբար, ազատագրական գաղափարախօսութիւնը համակել է նաեւ հայրենիքի ճակատագրով ապրող գաղութահայութեանը: Պատմական տարբեր փուլերում տարբեր ուժգնութեամբ է արտայայտուել ազատագրական շարժումներին գաղութահայութեան մասնակցութիւնը: Դա կախուած է եղել հայրենի երկրի քաղաքական իրավիճակից, հայ զանգուածներին պատասպարած երկրի ռազմաքաղաքական դիրքորոշումից, հայ համայնքների կամ նրանց գործիչների հասարակական դերից եւ այլ հանգամանքներից:

Ուշ միջնադարում, 16-18-րդ դարերում, ինչպէս նշեցինք, Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի երկարատեւ տիրապետութիւնը, սոցիալական, ազգային եւ կրօնական հալածանքները աննախադէպ ծանր վիճակ էին ստեղծել հայ ժողովուրդի համար: Հայաստանում ստեղծուած այդ ծանր ու մոռյլ ժամանակաշրջանում հայկական գաղթավայրերը ջերմօրէն արձագանգում են հայրենի երկրի ազատագրմանը: Դա հայրենիքից հեռու գտնուող հայ զանգուածների հայրենասիրական ձգտումների, հայ ժողովուրդի ճակատագրի հանդէպ նախանձախնդիր վերաբերմունքի պերճախօս վկայութիւն է: Դեռ աւելին, նրանք չէին մնում գեղեցիկ գաղափարների հայեցողական համակիրների շարքերում, այլեւ գործնական քայլեր էին կատարում այդ ուղղութեամբ:

Այդ շարժումը ցայտուն դրսեւորուեց յատկապէս Արեւելեան Եւրոպայի, Հնդկաստանի եւ Ռուսաստանի հայկական գաղութներում: Ինչպէս արդէն նշեցինք, Լեհաստանի, Հունգարիայի, Մոլդովայի եւ արեւելաեւրոպական միւս երկրների հայերը ակտիւ մասնակցութիւն են ունեցել թուրքական արգեսիայի դէմ ծաւալուած պայքարին: Հայագրի գործիչները ջանացել են այդ երկրների ուժերը միաւորել եւ հակաթուրքական ընդհանուր ճակատ ստեղծել: Իրենց պատասպարած երկրի շահերին ծառայելուց զատ, նրանք այդ պայքարը, իրաւամբ, լծորդում էին հայրենի երկրի ազատագրման հետ: Հայ գործիչները Թուրքիայի պարտութեան ու թուլացման մէջ էին տեսնում Հայաստանի ազատագրման գրաւականը: Վերելում յիշատակուած դիւանագիտական ծառայութիւններ կատարող հայ գործիչներից ոմանք (Պետրու Վարդիկ, Եոհան Քաջը) եւ ուրիշներ իրենց կեանքը զոհեցին այդ պայքարում: Լեհահայերին այն աստիճան էր համակել հայրենիքի ազատագրութեան հարցը եւ հասարակական այնպիսի հասուն մթնոլորտ ստեղծուել այդ խնդրի շուրջը, որ անգամ պետութեան ղեկավարներն էին ընդգրկուում այդ պայքարում: Եան Սորբսկին դեռ մինչեւ Լեհաստանի թագաւոր դառնալը, 1669 թ. բանակցութիւններ էր վարում Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հետ հայկական անկախ պետութիւն ստեղծելու կամ հայկական պետականութիւնը վերականգնելու վերաբերեալ: Յետագայում թագաւոր Սորբսկու յանձնարարութեամբ Կոստանդին Դէ Սիրին (1686, 1688 թթ.) մեկնում է Իրան եւ շահին հաղորդում միանալու հակաթուրքական

դաշնագրութեանը: Նա Հայաստան է ուղարկում իր քարտուղար Շիմոն Բեդրոսովիչին հայկական թագաւորութիւն ստեղծելու մասին Հայոց Կաթողիկոսի հետ բանակցելու նպատակով: Սակայն՝ այդ նոյն տարում մահանում է Սորեսկին եւ այդ խնդիրը լեհական արքունիքի համար կորցնում է իր հետաքրքրութիւնը:¹⁴

Հայրենիքի ազատագրութեան հարցում, եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայկական զանգուածների ակտիւութիւնը դրսեւորւում էր յատկապէս 17-րդ դարում, ապա հնդկահայերի շարժումը մեծ թափ ստացաւ 18-րդ դ. երկրորդ կէսին: Եւրոպայի լուսաւորական առաջադէմ գաղափարներով սնուող Հնդկաստանի հայկական գաղութներում, յատկապէս Մադրաս քաղաքում մի խումբ հայրենասէրներ լայն գործունէութիւն են ծաւալում հայ ժողովուրդի ազատագրման եւ Հայաստանի անկախութիւնը վերականգնելու գաղափարը քարոզելու ուղղութեամբ: Հնդկահայ առեւտրական բուրժուազիայի հայրենասիրական այդ խմբակի անդամներն էին Շահմիր եւ Յակոբ Շահամիրեանները, Մովսէս Բաղրամեանը, Գրիգոր Խոջամալեանը: 1772 թ. Մադրասում իսկ 1796 թ. Կալկաթայում հիմնւում են հայկական տպարաններ, ուր հրատարակւում են հայրենիքի ազատագրութեանը նուիրուած մի քանի արժէքաւոր աշխատութիւններ: 1773 թ. լոյս է տեսնում Մ. Բաղրամեանի «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ» աշխատութիւնը: Հեղինակը հայ երիտասարդութեան մէջ ազգային հպարտութիւն առաջացնելու միտումով նկարագրում է հայ ժողովուրդի փառաւոր անցեալը: Ապա նա դրան հակադրում է տիրալի առօրեան եւ կոչ է անում երիտասարդութեանը արթնանալ թմրութեան քնից, դուրս գալ օտար բռնակալների դէմ եւ զէնքի ուժով ձեռք բերել հայրենիքի ազատութիւնը:

Հեղինակը հայկական պետականութեան անկման եւ օտար լծի տակ ընկնելը բացատրում է հայերի անմիաբանութեամբ եւ տգիտութեամբ: Այդ պատճառով էլ Մ. Բաղրամեանը կոչ է անում ուսում եւ կրթութիւն ստանալ եւ այդ տեսակէտից նմանուել եւրոպացիներին: «Նոր տետրակի» օրինակները նրանք տարածում էին Ղարաբաղում եւ հայկական այլ շրջաններում:

Հայաստանի ազատագրութեան եւ վերականգնելիք հայկական պետութեան կառուցուածքին էր նուիրուած Ծ. Շահամիրեանի «Որոգայթ փառաց» աշխատութիւնը: Գրքում տրւում է ապագայ Հայաստանի օրէնագրութիւնը եւ պետական ամբողջ կառուցուածքը: Հնդկահայերի երազած պետական կարգը պառլամենտական բուրժուական հանրապետութիւնն էր:

Հայրենի երկրի կենսունակ ուժերի վրայ յենուած, Վրաստանի հետ դաշնակցած, շահագրգիռ Ռուսաստանի օգնութեամբ Հայաստանի ազատագրման հնդկահայ գործիչների առաջ քաշած գաղափարները ժամանակի համար խիստ առաջադիմական հայեացքներ էին: Դրանք հասարակական-քաղաքական կեանքի հասունացման որոշակի առաջընթաց քայլեր էին եւ նկատելի ազդեցութիւն թողեցին հայ իրականութեան մէջ:

Ռուսաստանի հայկական գաղութները աշխարհագրական պայմանների

14- Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 4-, էջ 374

բերումով աւելի սերտ կապերի մէջ էին եւ աւելի քան լաւատեղեակ հայրենի երկրի իրավիճակին: Այդ պատճառով, ինչպէս նաեւ ռուսական պետութեան դրական վերաբերմունքի շնորհիւ նրանք առաւել ակտիւ էին արձագանգում հայ ազատագրական շարժումներին: Այդ տեսակէտից յատկանշական է հետեւեալ փաստը: Ազատագրական շարժման հնդկահայ նշանաւոր գործիչ Յովսէփ Էմինը 1762 թ., երբ ժամանում է Աստրախան, նրան են միանում մի քանի տասնեակ զինուած հայ երիտասարդ կամաւորներ, որոնք պատրաստ էին մեկնել հայրենիք եւ կռուել նրա ազատագրման համար: Ղզլար քաղաքի մօտ նրան, որպէս հայրենիքի ազատագրութեան նուիրեալի, խանդավառութեամբ դիմաւորում են ընդամէնը մի քանի տասնամեակ առաջ հիմնադրուած հայկական գաղութի զինավառ երիտասարդները եւ հանդիսաւորութեամբ ուղեկցում քաղաք:

Ռուսաստանի հայկական համայնքները ջանացել են բարձր պահել ազատագրական շարժման ոգին: Նրանք պարարտ հող եւ համապատասխան մթնոլորտ էին ստեղծում Հայաստանի ազատագրման նպատակով ռուսական կառավարութեան հետ տարուող բանակցութիւններում: Ամենեւին էլ պատահական չէ, որ հայրենի երկիրը ազատագրելու եւ հայկական պետականութիւնը վերականգնելու բոլոր ծրագրերը (բացառութեամբ հնդկահայերի ծրագրի) մտայղացել եւ առաջադրուել են Ռուսաստանի հայկական շրջանների կողմից:

Աստրախանի առեւտրաարդիւնաբերական շրջանների նշանաւոր ներկայացուցիչ Մովսէս Սարաֆեանը 1769 թ. Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիա է ներկայացնում Հայաստանը ազատագրելու եւ Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքոյ հայկական պետութիւնը վերականգնելու ուշադրաւ մի նախագիծ: Այդ նախագիծ մշակմանը հաւանաբար մասնակցել են ռուսահայ ճանաչուած դէմքերից Գ. Կամպանեանը, Յ. Լազարեանը եւ ուրիշներ:

Ծրագրի հեղինակը առաջարկում էր ռազմական գործողութիւններ սկսել Թուրքիայի դէմ: Դրան ակտիւ մասնակից դարձնել Վրաստանին, Ղարաբաղի մելիքներին եւ Ռուսաստանում ապրող հայ զանգուածներին: Ազատագրել ամբողջ Հայաստանը եւ այնտեղ թագաւոր կարգել Ղարաբաղի մելիքներից ոեւէ մէկին: Յատկանշական է, որ նախագիծում Հայաստանի ազատագրման գործում մեծ տեղ էր յատկացւում հայերին, այդ թւում եւ Ռուսաստանի հայ համայնքների հայութեանը:

Պարսկական արչաւանքների նախապատրաստման շրջանում 1783 թ. ռուսահայ նշանաւոր գործիչներ Յ. Արղութեանը եւ Յ. Լազարեանը կառավարութեանն են ներկայացնում հայկական պետականութիւնը վերականգնելու մէկ այլ նախագիծ: Տասնութ կէտից բաղկացած այդ ծրագիրը, փաստօրէն, ապագայ Հայաստանի քաղաքական կառուցուածքի, հայկական պետութեան եւ ռուսական կայսրութեան փոխյարաբերութիւններին նուիրուած մի դաշնագրութիւն էր:

Հարկաւ, ռուսական արքունիքում հայկական պետականութիւնը վերականգնելու այդ երկու նախագիծերն էլ առանձին ուշադրութեան չար-

ժանաջան: Այդուհանդերձ դրանք արտայայտում էին Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի բնակչության հայրենասիրական ձգտումները, հայրենիքի բախտով ապրելու նրանց մշտական հետաքրքրությունները:

* * *

Այսպիսով, հայկական գաղութների պատմությունը սոսկ հայ ժողովուրդի մի հատուածի, տարբեր երկրներում սփռուած նրա առանձին զանգուածների ինքնաբաւ պատմությունն է: Այն միաժամանակ հայ ժողովուրդի, աշխարհի այլեւայլ ժողովուրդների հետ ունեցած պատմական կապերի պատմությունն է:

Գաղթավայրերում հայ զանգուածները չփուշել են հիւրընկալող երկրների ժողովուրդների հետ: Հայերը ակտիւ դեր են կատարել իրենց ապաստան տուած երկրների տնտեսական կեանքում, ներքին ու միջազգային առեւտրում, արդիւնագործութեան ու արդիւնաբերութեան մէջ: Նրանք նշանակալից մասնակցութիւն են ունեցել հիւրընկալ երկրների հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կեանքում: Հայ մշակոյթը բեղմնաւորուել է այդ երկրների կուլտուրայի բարերար ազդեցութեամբ եւ փոխադարձաբար ներգործել դրանց վրայ:

Հայկական գաղութները նպաստել, աւելին, նշանակալի դեր են կատարել հայ եւ հիւրընկալ երկրների ժողովուրդների յարաբերութիւնների, փոխըմբռնման ու համագործակցութեան մէջ: Եւ դրանով էլ, ի վերջոյ, հարստացրել ու բազմեցրել են դարձրել հայ հոգեւոր ու նիւթական մշակոյթը:

Հայ գաղթավայրերը բազմաթիւ թելերով կապուած են եղել Մայր հայրենիքի հետ: Նրանք օտար երկրներում, նոր միջավայրի անխուսափելի ազդեցութիւնը կրելով հանդերձ, պահպանել են հայրենի երկրի բարքերը: Դա վերաբերում է ոչ միայն ազգային սովորութիւններին ու կենցաղին, այլ կեանքի գրեթէ բոլոր կողմերին: Նրանք իրենց հետ տարել են եւ սերնդից սերունդ փոխանցել նախնիներից ժառանգած կենսահաստատ շատ աւանդներ: Աւելին, գաղթաշխարհում ոչ միայն պահպանուել, այլեւ առաջադիմել ու զարգացել է հայկական մշակոյթը: Բաւական է թէկուզ նշել որ առաջին հայկական տպարանները հիմնուել, առաջին տպագիր գրքերն ու պարբերականները հրատարակուել են Հայաստանից դուրս՝ գաղթաշխարհի տարբեր հանգրուաններում:

Այնպէս, որ հայկական գաղթավայրերը հայ ժողովուրդի պատմութեան մի անքակտելի մասն են կազմում: Հնարաւոր չէ հայ ժողովուրդի ամբողջական, գիտական պատմութիւնը տալ առանց հայկական գաղութների: Ամենեւին պատահական չէ, որ հայ գաղթավայրերի կարեւորութիւնը, դրա նշանակութիւնը յաճախ ընդգծուել է ճանաչուած հայ գործիչների կողմից:

Մեծ գրող եւ մտածող Յովհաննէս Թումանեանը հայ ժողովուրդի պատմութեան հանգուցային շատ փրոպէմների վերաբերեալ արտայայտել է մտքեր, որոնք զարմացնում են իրենց լայնախոհութեամբ ու խորաթափանցութեամբ: Նրա համար էական է եղել նաեւ հայկական գաղթավայրերի պատմութիւնը

լուսաբանելու խնդիրը: 1910 թ. Ալ. Շիրվանզադէի յորելեանի առթիւ Թումանեանը գրում էր. «Կը ցանկանայինք, որ գրական այս տօնին յայտնուէին եւ ուսուհայր եւ տաճկահայր եւ պարսկահայր, եւ Հնդկաստանի, եւ Ամերիկայի ու Պուկարիայի գաղթական հատուածները, եւ ոչ միայն այս տօնին, այլեւ միշտ նման տօներին, եւ դա դառնար սովորութիւն»: Ապա դրուատանքով նշելով Պետերբուրգի հայ գաղութի կողմից հայագիտութեան յատուկ ֆոնդ ստեղծելու փաստը եւ խօսելով ֆոնդի խնդիրների մասին, աւելացնում է. «Որովհետեւ այս ամէնը երկար տարիների կատարելիք գործեր են՝ առանձին ուշք դարձնել ըստ կարելոյն շուտով տալու վերջին դարերի պատմութիւնը՝ հայերը Ռուսաստանում, հայերը Տաճկաստանում, հայկական գաղթականութիւնը) ընդգծումը մերն է - Վ.Բ.» եւ հայկական խնդիրը»:¹⁵

Անուանի պատմաբան Լէոն գրում է. «Հայոց ժամանակակից պատմութեան ամենախոշոր, ամէն ինչ վճռող եւ բացատրող յատկութիւնն այն է, որ նա կազմուել է հայ գաղութների հզօր ազդեցութեան տակ, համարեա նրանց ձեռքով միայն: Բուն Հայաստանն ապրել է սկսում իր գաղութներում ստացած գաղափարներով, ցուցումներով, ներշնչուած շարժումներով... Հասկանալ եւ բացատրել այն ամէնը ինչ 19-20-րդ դարերում կատարուեց բուն Հայաստանում այնպիսի արագասահ ուժգնութեամբ, որպիսին չի տեսել հայոց պատմութիւնն իր առաջին օրերից, երբեք չի կարելի, եթէ նրանից անջատենք գաղութները: Այս բոլորովին անհնարին է, որովհետեւ ժամանակակից պատմութեան ընթացքում գաղութների եւ մայր երկրի կեանքը միախառնուած, ամբողջացած է (ընդգծումը մերն է - Վ.Բ.), եւ անկարելի է բաժանարար գծեր դնել երկու կողմերի մէջ»:¹⁶

Ահա թէ ինչու, եթէ հայ ժողովուրդի աշխարհասփիւռ հատուածի նշանակութեան տեսանկիւնից ենք դիտարկում կատարուած հետազօտական աշխատանքներն, ապա պարզորոշ գծազրուել է այն իրողութիւնը, որ հայկական գաղութների անցեալն ու ներկան հայոց պատմագիտութեան թոյլ ուսումնասիրուած ասպարէզներից է: Եւ դա հասկանալի է: Միայն վերջին տասնամեակներում հնարաւոր դարձաւ շրջադարձ կատարել դէպի պայմանների բերումով պատմագիտութեան կողմից անտեսուած այս բնագաւառը: Հետեւաբար, որքան էլ դրուատանքով խօսենք կատարուած աշխատանքների մասին, այսուհանդերձ դրանք դեռեւս անբաւարար են, թէ ընդգրկման, եւ թէ յարուցուող փրոպէմների խորազնին քննարկելու առումով:

Տարակոյս չի կարող լինել, որ առաջիկայում գաղթավայրերի պատմութեան խոր ու մանրախոյս, միաժամանակ լայն յետախորքի վրայ հետազօտական աշխատանքների ծաւալումը արգասաւոր արդիւնքների կը յանգեցնի եւ մեզ անձանօթ նոր ծալքեր կարող է բացել ու նոր երանգներով կը հարստացնի հայոց պատմութիւնը:

15. Թ. Թումանեան, Երկերի ժողովածու, Կ.4, Երևան, 1961, էջ 156
16. Լ.Ե. Երկերի ժողովածու, Կ.4, Երևան, 1984, էջ 73:

BEGINNINGS AND IMPORTANCE OF ARMENIAN SETTLEMENTS

VLADIMIR BARKHOUDARIAN

SUMMARY

The term "settlement" in the science of history defines the presence of part of a nation in a foreign country, which creates its own community and keeps its native language, religious beliefs and national customs. In other words, it is the preservation of national characteristic features by a certain national unit within a foreign environment.

The Armenian nation is one of those few peoples (small in number) which because of numerous and repeated invasions of foreigners and having been under foreign yoke has been obliged to leave its native land for foreign countries. Thus, numerous settlements were formed in different parts of the world as from the early Middle Ages.

Some of them (in Poland, the Ukraine, India, Italy, New Julfa, etc.) noticeably developed in the late Middle Ages. Others (in France, the Northern Caucasus, Nor Nakhitchevan, Grigoriopol, Saint Petersburg, etc.) formed and developed later.

Some settlements emerged in the Middle Ages (e.g. in the Crimea, Bulgaria, Greece, Romania, Egypt, Syria, etc.) and remained in existence until the XIXth-XXth centuries.

Armenian settlements played an active part in social and political cultural, especially, in the trade and economy of their host countries.

On the other hand they were closely linked with and well-informed on the situation in their Motherland. Armenian communities have never been deaf or indifferent to their native country. Furthermore, they have always tried to be useful and help improve its situation. Armenians living in communities in foreign countries have especially tried to assist their compatriots in Armenia to liberate their country from the yoke of foreigners. It is not mere coincidence that all programmes to liberate Armenia from the Turkish and Persian yoke were elaborated and proposed by Armenian settlements.

The Armenian communities have kept up their native language, beliefs and customs, not only protecting but even significantly developing Armenian culture. It is important to mention that the first printing houses were established and the first Armenian periodicals and books published outside Armenia, in different locations throughout the Diaspora.

Armenian communities have played significant roles in reciprocal relations between Armenia and their host countries. In fact, the history of the Armenian settlements in different foreign countries is that of the links between Armenia and the host countries, an inseparable part of the history of Armenia. It would be impossible to expound the History of Armenia scientifically, if the history of the Armenian settlements were to be omitted.